

КЫРГЫЗ ТИЛ ИЛИМИНДЕ СТИЛИСТИКАНЫН ИЗИЛДЕНИШ ТАРЫХЫ

Дүйнөлүк процесстеги тил илиминин өнүгүшү дүйнөлүк лингвистикадагы жаңы көз караш, жаңы багыттардын пайда болушу сөзсүз түрдө кыргыз тил илиминин өнүгүшүнө дагы өзүнүн салымын кошту, таасирин тийгизди. Эне тилин изилдөө, анын өнүгүш тенденциялары, илимий иликтөө жагдайлары бүгүнкү күнү ар тараптуу мүнөзгө ээ болду. Анткени ар кандай тил илими өзүнө гана тиешелүү өзгөчөлүктөргө ээ. Себеби бир эл менен экинчи элдин социалдык өнүгүүсү ар башка мүнөздө болгондуктан, тилдик маселелерди изилдөөгө болгон позициясы да өзгөрдү жана ар түрдүү багытка ээ болду. Кыргыз тили Улуу Октябрь революциясынан кийин жалпы тил илиминин негизинде ар тараптуу изилдөөгө алынды. Революцияга чейин деле изилдөөлөр болгон, бирок пассивдүү мүнөздө болгон. Ушул жагдай кыргыз элинин тарыхый турмушту башынан кечирген байыркы элдердин бири болсо дагы жана Орхон-Енисей өңдүү уникалдуу жазмаларга ээ болсо да, тарыхый шартка байланыштуу, көчмөндүк турмушка байланыштуу кыргыз элинде тил илими салыштырмалуу кеч өнүккөн.

Бирок, кыргыз элинде примитивдүү деңгээлде болсо да, сүйлөө маданиятынын негиздери, принциптери, стилистиканын өзөгүн түзгөн проблемалар жөнүндө ой жүгүртүүлөр, көз караштар болгон. Кыргыз элинде сүйлөө өнөрү, сөздү кадырлоо маданияты, ооздон чыккан ар бир сөзгө маани берип орундуу сүйлөө, уккан кулактын кычуусун кандыра, угармандарды тамшандыра чыгармачылык менен көркөм сүйлөө кыргыз элинде жогорку деңгээлде өнүккөн. Кыргыз элинде лингвистикалык проблемалардын орчундуу теориялык маселелери боюнча көз караштар оозеки формада жашаган жана атайы китепте жазылган эмес. Ал көз караштар фольклордук чыгармаларга, макал-лакаптарга, жомокторго сиңип жашаган. Бул элдик оозеки чыгармачылыктын бай казынасы кыргыз элинде мурдатан эле стилистикалык көз караштар, ой-жооруулар болгондугунун бирден-бир далили.

Кыргыз эли сөздүн кудуретин баалай билген, жогорку деңгээлде устаттык менен көркөм, жанга жатык, жагымдуу «тилинен бал тамыза» сүйлөгөн көркөм сөз чеберлерин урматтап сыйлаган. «Өнөр алды кызыл тил» деп айтат кыргыздар. «Жоого барсаң кесерди, доого барсаң чеченди ал» дейт боордошторубуз казактар. Ошентип, атам замандан бери мыкты сүйлөө өнөрү жогору бааланып келген. Сөздүн баркын билген, анын баасын күчүн туйган адам оозунан сөз берметтерин куюлуштуруп, көркөм, таасын, так сүйлөйт. Сүйлөгөндө ар бир сөзүн тандап, таап айтат. Ошондон улам “Сөз билген адам таап сүйлөйт, билбеген адам каап сүйлөйт” деген лакап калган элибизде. Адамдар көркөм, таасын, чечен сүйлөгөндөрдү ардактаган, сыйлаган. «Токтогулдай ырчы бол, Толубайдай сынчы бол» деген лакап да кеп бар калкта.

Байыртадан элибиз сөз өнөрүн баалаган, ооздон чыккан ар бир сөзгө маани берип, орундуу, орду менен сүйлөөнү талап этип сөз өнөрүн баалап келген. “Орунсуз айтылган сөз – ок” дешет элибизде. Орунсуз орой айтылган сөз адамдын кулагына кирип, жүрөгүнө найза болуп сайылат, адам сезимин жаралайт. Ошол үчүн “ок жарасы бүтөт, сөз жарасы бүтпөйт” деп айтылат. Орунсуз айтылган сөз айткан адамды уятка калтырат. Орунсуз сөз айтып алуу – онтобой ооруганга тете.(1) Демек, кыргыз тилинде стилистиканын маселелери илимий-теориялык планда болбосо дагы элибиздин оозеки көчмөндүк философиясында тээ байыркы мезгилдерден бери иликтенип келген. Стилистиканын маселелери тууралуу көз караштар элибиздин көөнөргүс рухий казынасы болгон бай элдик оозеки чыгармачылыгында макал-лакаптарга, чечен сөздөргө, нускалуу айтылган кептерге сиңип, жашап келген.

Кыргыз тилинин стилистикасы жаш илим. Стилистика боюнча ХХ кылымда ар тараптуу, терең изилдөөлөр жүргүзүлбөсө да, аздыр-көптүр иликтөө иштери аткарылды.

Кыргыз тилинин стилистикасы жөнүндөгү алгачкы маалымат-материалдар эне тилибиз боюнча жарык көргөн туңгуч окуу китептеринен башталат.

Иш кагаздарынын бардык түрлөрүн болбосо да, анын айрым түрлөрүн окутуу кыргыз тилинин сабатсыздыкты жоюунун негизги куралы катары окутуудан башталып, эне тилди

үйрөнүүнүн маанилүү бөлүгү катары иш кагаздары үйрөтүлө баштаган. Мисалы, 1935-жылы жарык көргөн И.Арабаевдин чоңдорго арналган «Алиппесинде», ага удаа эле ошол эле жылы И.Арабаевдин Х.Карасаев менен бирдикте түзгөн «Жаңылыгында», 1929-жылы жарык көргөн С.Наматовдун «Сабатсыздык жоюлсун» аттуу китептеринде иш кагаздарынын айрым үлгүлөрү (кат жазуу, ишеним кат, арыз, токтом) берилген. С.Наматовдун аталган китеби 1931-жылы үчүнчү ирет толукталып кайра басылат. Мында мурдагы иш кагаздарынын үлгүлөрү дагы кошумчаланып (расписка, күбөлүк кат, ишеним кат) берилген. Бул китеп кыргыз тилинин сабатсыздыгын жоюуда гана эмес, кыргыз тилинин жазуу формасын, анын ичинде иш кагаздарынын калыптанып өнүгүшүндө зор роль ойногонун белгилеп келебиз. Бул багыттагы иштер К.Бакеевдин чала сабаттуулар үчүн жазылган, 1934-жылы жарык көргөн «Эне тили» аттуу окуу китебинде андан ары улантылып, толукталат. Айталы, аталган окуу китебинин түзөтүлүп 1937-жылы үчүнчү жолу басылышында иш кагаздарынын үлгүлөрүн гана берүү менен чектелбестен, расписка, арыз, токтом эмне үчүн жана кандайча жазыларын кеңири түшүндүргөн.

Кыргыз тилинин стилистикасы боюнча иликтөөлөрдү Х.Карасаевдин (Кыргыз ырларынын түзүлүшү жөнүндө // Советтик Кыргызстан, -1946, -№2), Б.М.Юнусалиев (Отражение диалектных особенностей в санатах Молдо Нияза. // Тюркологические исследования (Сборник статей, посвященной 80- летию академика К.К.Юдахина) –Ф.: Илим, 1970, 48-72-бет) жана Б.Орузбаеванын (Адабий тилибиздин калыптанышында көркөм чыгармалардын тилине байланыштуу кээ бир маселелер. // Ала-Тоо, - 1959. №5.-115-122-беттер, 2-: Орузбаева Б.О. Кыргыз адабий тилинин жалпы элдик негиздери жөнүндө. -Ф.: Илим, 1968. 91-б.) эмгектери улантат. Бул эмгектер көркөм чыгармалардын тилине арналып, таза стилистикалык багытта болбогондугун айтууга болот.

1964-жылы Б.Керимжанованын “Кыргыз ыр түзүлүшүнүн кээ бир маселелери” аттуу эмгеги жарык көргөн. Б.Керимжанованын С.Жумадылов менен бирдикте жазылган “Кыргыз поэзиясынын көркөм сөз каражаттары аттуу эмгегинде көркөм стилдин деңгээлинде айрым бир стилдик маселени чечүүгө аракет жасалган (Керимжанова Б., Жумадылов С. Кыргыз поэзиясынын көркөм сөз каражаттары. –Ф.: Илим, 1968.-107б.).

К.Рысалиевдин “Кыргыз ырларынын түзүлүшү” аттуу эмгеги кыргыз ырларынын түзүлүшүш, уйкаштык, ыргак, поэтикалык интонация маселелерине арналып, кыргыз ырларынын табияты терең иликтөөгө алынат. Бул изилдөөнү кыргыз тилинин фонетикалык стилистикасын иликтөөгө алган изилдөөлөрдүн алгачкыларынын бири деп белгилөөгө болот.

1966-жылы филология илимдеринин кандидаты К.Кырбашевдин “Алыкул Осмоновдун поэзиясынын тили” аттуу монографиясы (-Ф.: Илим, 1966. -100б.) жарык көрөт. “Кыргызстан маданияты” журналынын 1968-жылдын 17-июлундагы санына “Тил жана поэзия” аттуу макаласы жарык көрөт.

1966-жылдын 10-ноябрындагы КПСС Борбордук Комитетинин жана СССР Министрлер Советинин «жалпыга орто билим берүүчү мектептердин иштерин андан ары жакшыртуунун чаралары жөнүндөгү» токтомуна ылайык кыргыз тилинин программасы кайрадан иштелип чыгат. Ал программада «Сөз маданияты жана стилистика» бөлүмү 9-класста киргизилип, аны окутууга 13 саат каралат. Ушул программага ылайык 1968-жылы /X-X класстары үчүн окуу китеби Э.Абдулдаев, Б.Орузбаева жана А.Жапаров тарабынан иштелип чыгат. Сөз маданияты жана стилистика бөлүмү А.Жапаров тарабынан жазылып, ал материалдарга кыйла орун (30 бет) берилген.

Эгерде 1960-жылдардагы кыргыз тилинин стилистикасын иликтөөнүн илимий-теориялык абалы кандай абалда экендигин көз алдыбызга элестетсек А.Жапаровдун окуу китебиндеги маалыматтардын практикалык да, илимий да барк-баасы, кыргыз стилистикасынын калыптанып, аздыр-көптүр салымы бар экендигин айгинелеп турат.

Окуу китебинде берилген бул маалыматтар эч кандай тапшырмалар, суроолор менен коштолбостон, анда илимий-теориялык мазмун басымдуулук кылат.(2)

Профессор А.Жапаровдун “Сөз маданияты жана стилистика” (“Мугалимдер газетасы”, 1968, 17-август.), “Публицистика стили” (“Кыргызстан маданияты”, -1969, 12-февраль) аттуу макалалары жарыяланган.

1968-жылы Н.Т.Шаршеевдин “Көркөм адабияттын стилдик кээ бир бөтөнчөлүктөрү” аттуу макаласы “Кыргызстан маданияты” журналынын 24-июлдагы санынан орун алат.

А.Турсуновдун «Кыргыз адабий тилинин стилдик түрлөрү жөнүндө» эмгеги 1969-жылы жарык көргөн. Бул макалада окумуштуу кыргыз адабий тилинин функционалдык стилдери тууралуу сөз кылган.

1974-жылы К.Рысалиевдин “Көркөм чыгарманын тили” аттуу макаласы “Эл агартуу” журналынын №9 санына жарыяланат.

1971-жылы кыргыз адабий тилинин функционалдык стилдерин иликтөөгө алган профессор К.К.Сартбаевдин “Адабий тилдин стилдери”(3) аттуу макаласы жарык көрөт. 1977-жылы басма сөз бетинен орун алган “Функционалдык стилдер жөнүндө” деген макаласында да жогорку маселеге кайрылат. Бул макаладагы төмөнкү учурларды баса белгилеп көрсөтүүгө болот :

1. Функционалдык стилдерге илимий стилдерди кошпойт ;
2. Ар бир стилдин коммуникативдик кызматын көрсөтөт;

Айрым стилдердин өз ара окшоштук белгилери белгиленет. Мисалы, публицистикалык стиль кээ бир бөтөнчөлүктөрү жагынан көркөм чыгарманын стилин да кучагына ала тургандыгы, ал эки стилде тең тилдеги көркөм каражаттар пайдаланылгандыгы стилдик жакындыкты түзөт деп белгилейт . (4)

Аталган макала А.Турсуновдун «Кыргыз адабий тилинин стилдик бөлүктөрү жөнүндө» аттуу макаласы менен үндөшүп турат.

К.Сартбаевдин бул макаласы кыргыз тилинин функционалдык стилдерин классификациялагандыгы жана стилдер ортосундагы айрым жалпылыктарды белгилегендиги менен баалуу.

1970-80-жылдарда кыргыз тил илиминде көркөм чыгармаларды көбүнесе лексико-стилистикалык планда иликтөөгө алган газеталык жана журналдык макалалар арбын жазылды.(5)

Ал эми стилистика илиминдеги негизги маселелердин бири болгон синонимдердин коннотациясы жана стилдик жактан жиктелиши жөнүндөгү иликтөө Б.Суранчиеванын диссертациясында каралат. Бул диссертация кыргыз тил илиминде синонимияга арналган алгачкы диссертациялык изилдөө болуп саналат.(6)

Кыргыз тилинин структуралык стилистикасынын түптөлүшүндө Ж.Мамытовдун иликтөөсү маанилүү роль ойногон. Анын «Көркөм чыгарманын тили»(7), “Кыргыз тилиндеги неологизмдер”(8) аттуу эмгектери, көркөм чыгарманын тилине арналган макалалары(9) кыргыз тилинин стилистикасындагы баалуу эмгектерден болуп саналат.

Расмий иш кагаздарынын тилдик жана стилдик өзгөчөлүктөрү, алардын тили, талабы жөнүндө Б.Закированын макаласында да сөз болот.(10)

1983-жылы Кыргыз ССРнин Илимдер Академиясы тарабынан «Кыргыз адабий тилинин стилдик түрлөрү»аттуу макалалар жыйнагы жарык көрөт. Бул жыйнакта кыргыз тилинин функционалдык стилдеринин тилдик өзгөчөлүктөрү толук талдоого алынбаса да, стилистика маселесине арналган алгачкы мезгилдеги көзгө көрүнөрлүк эмгектердин бири болуп саналат.

1980-жылдардын аяк ченинен баштап стилистика маселесине тил илимине арналып жазылган диссертациялык изилдөөлөрдө кыйыр түрдө болсо да токтолуп өтүү салтка айланат (Жалилов А. Лексико-стилистикалык особенности устаревших слов в романах Тугельбая Сыдыкбекова: Автореферат кандидата филологических наук. Баку, 1988-186., Нуруев Т. Неопределенные личные предложения в киргизском языке: Автореферат кандидата филологических наук.-Ф., 1989, -256., Аширбаев Т. Язык романа “Сломанный меч” Т.Касымбекова: Диссертация кандидата филологических наук –Ф., 1990, -526., Өмүралиева С. Ч.Айтматовдун көркөм текстине лингвистикалык илик. Б. 1999. -158-б.).

1990-жылдардын башында стилистикалык пландагы кандидаттык(11)жана докторлук(12) диссертациялар корголот . Бул эмгектерде кыргыз тил илиминде көркөм текстке лингвистикалык илик жүргүзүлүп, чыгармаларга стилистикалык планда анализ жүргүзүлгөн.

Кыргыз тил илиминде стилистика маселесине арналган дагы төмөндөгүдөй эмгектерди белгилеп көрсөтүүгө болот: С.А.Давлетов «Развитие стилей в современном киргизском языке»(13), А.О.Орусбаев жана К.Т. Токтоналиеванын изилдөөлөрү(14) А.Аширбаев «Кыргыз тилинин стилистикасы» 1-2-3-китептер, «Тилдик каражаттардын стилдик

табияты», «Стилистиканын жалпы маселелери», Аширбаев Т. Кыргыз тилиндеги иш кагаздар. Ош: "Башат" фирмасы, 1994. 127б., Иманов А. Иш кагаздарынын үлгүлөрү. Каракол: 1999, -20б., Акматов Т., Аширбаев Т. Иш кагаздары, Жапарова Б., Калыева Ө.А. Мамлекеттик жана расмий тилде иш жүргүзүү Б.2005.

Ал эми кыргыз тилинин стилистикасын окутуунун методикасы маселесине окумуштуулар 70-жылдардан бери кайрылып келе жатышат. Бул багыттагы алгачкы эмгек К.Сартбаевге таандык.(15)

Ал өзүнүн китебинде башталгыч класстын окуучуларынын кебиндеги стилистикалык каталарды классификациялап, аны жоюунун жолдорун көрсөтөт. Бул маселелерге арналган С.Кудайбергенондун, А.Идирисовдун «Мектепте иш кагаздарын окутуунун методикасы»(Ф:1975), С.А.Давлетовдун Байланыштуу речь: негизги түшүнүктөр жана аларды окутууга карата методикалык сунуштар \ Мугалимдер газетасы. 1988, сентябрь-октябрь; Официалдуу-иштиктүү стиль жана аны мектептерде окутуу. Ф., Мектеп, 1990, «Байланыштуу речь» (мугалимдер үчүн методикалык колдонмо. Б., 1999) аттуу макалалары жана китептери, А.Имановдун «Иш кагаздарынын үлгүлөрү» (Каракол, 1992, 1999), Ж.А.Чымановдун «Байланыштуу кепти окутуунун негиздери» (Б.,1997) аттуу эмгектерди атап көрсөтүүгө болот.

Ошентип, кыргыз тилинин стилистикасы азыркы мезгилдерге чейин плансыз түрдө изилденип, анын теориялык маселелеринин көп көңүл бурулбай келди. Орто мектептин программасына функционалдык стилистика гана киргизилип, структуралык лингвистика жөнүндө маалымат берилбеди.

Акыркы он жылдыкта гана стилистика маселесине кыргыз тил илиминде жетишээрлик көңүл бурулуп, теориялык багыттагы илимий изилдөөлөрдү, эмгектерди жараткан, кыргыз тилинин стилистикалык структурасынын өзгөчөлүгүнүн далилдөөгө аракеттенген жаңы муундагы тилчи –окумуштуулар чыгып жатат. Кыргыз тил илиминдеги бул зарылдык кеч болсо да колго алынды. Ошондуктан, биз, алдыдагы теориялык жана методикалык изилдөөлөрдүн жыйынтыгы кыргыз тилин окутууну, изилдөөнү жаңы багытка бурат жана кыргыз тилинде стилистика маселесинин жогорку деңгээлде өнүгүшүн шарттайт деген ишенимдебиз.

Демек, стилистика маселеси дүйнөлүк тил илиминде, анын ичинде кыргыз тилинде да азыркы учурдагы эң актуалдуу маселелердин биринен жана өзүнчө изилдөөнү талап кылып турат.

АДАБИЯТТАР

1. Рысбаев С. Сөз жөнүндө дастан. – Бишкек, 2006. - 7-бет.
2. Абдылдаев Э., Жапаров., Орузбаева Б. Кыргыз тили IX – X класстар үчүн. - Фрунзе: Мектеп, 1968.
3. Сартбаев К.К. Адабий тилдин стилдери // Кыргызстан маданияты. - 1971, 13-октябрь.
4. Сартбаев К. К. Функционалдык стилдер жөнүндө // Эл агартуу. - 1977. - №5. - 12- бет.
5. Мамытов Ж. «Сынган кылыч» романындагы тарыхый стилизация // Ала- Тоо. – 1977. - № 12. - 5, 146-160-беттер.
6. Суранчиева Б. Синонимы в киргизском языке: Автореферат дисс. канд. филол.наук. - Фрунзе., 1971.
7. Мамытов Ж. Көркөм чыгарманын тили. – Фрунзе: Мектеп, 1990. -124б.
8. Мамытов Ж. Кыргыз тилиндеги неологизмдер. - Фрунзе: Мектеп, 1966.
9. Мамытов Ж. Сүрөттөөнүн жандуу булагы // Кыргызстан маданияты. 24- март. 4-5-6-бет.
10. Закирова Б. Кыргыз тилиндеги официалдуу иш кагаздар стилинин кээ бир өзгөчөлүктөрү // Кыргызстан маданияты. - 1989. 10- декабрь. - 6-бет.
11. Аширбаев Т. Язык романа «Сломанный меч» Т. Касымбекова: Автореф. канд.фил.наук - Фрунзе,1990.
12. Усубалиев Б. Ш. Көркөм чыгармага лингво-стилистикалык илик. Автореф:фил.ил.док. - Бишкек, 1994.

13. Өмүралиева С. Тексттин семантикасы жана структурасы: Фил.ил. док. авторефераты. - Бишкек, 1999. - 45б.
 14. Давлетов С. А. Развитие стилей в современном киргизском языке. - Фрунзе, 1981.
 15. Орусбаев А. О., Токтоналиев К. Т. Кыргыз тилинин фонетикасы боюнча изилдөөлөр. - Бишкек, 1991.
- Сартбаев К. Башталгыч класстын окуучуларынын стилистикалык каталары жана аны окутуунун жолдору. - Фрунзе: Мектеп, 1972. - 70-б